

ERFGOED BRUSSEL

Speciaal nummer
**Open Monumentendagen
Brussels Hoofdstedelijk Gewest**

September 2017 | Nr 23-24

Dossier **NATUUR IN DE STAD**

ERFGOED BRUSSEL

April 2017 | Nr 22

Dossier ART NOUVEAU

REMIGIO CANTAGALLINA
Varia DE EIGENDOM LE FÈBURE

ERFGOED BRUSSEL

Foto omslag

Vijverpark, Anderlecht
(É. Stoller, 2017 © GOB).

DOSSIER

DE BEZEMHOEK

EEN WIJK TUSSEN WATER EN WOUD

ANNE DE BARDZKI-GRANON
KUNSTHISTORICA

Tuinen en appelgaarden in de bedding van de oude Damvijver, tussen de Terhulpensesteenweg en de Vorsterielaan (foto van de auteur).

DE BEZEMHOEK IS EEN OUDE ARBEIDERSWIJK IN WATERMAAL-BOSVOORDE. DE WIJK STREKT ZICH UIT AAN DE RAND VAN DE STAD, LANGS DE TERHULPENSESTEENWEG EN DE OMLIGGENDE STRATEN, EN VORMT EEN SOORT VAN WIG IN HET ZONIËNWOUDE. DE KLEINE RIJHUIZEN, OORSPRONKELIJK VAN ZEER BESCHEIDEN ALLOOI, ZIJN VANDAAG ZEER GEGEERD VANWEGE DE VLAKBIJ GELEGEN NATUUR. Beuken, lorken, berken, wilgen, ... het woud is inderdaad voortdurend aanwezig als scherm achter deze huizen, die voor een deel tegen de soms steile heuvelhellingen zijn opgebouwd. Naast zijn dorpse charme bezit de Bezemhoek ook een meer verborgen erfgoed: sporen die men kan ontdekken in het landschap, met de hulp van archiefdocumenten en oude kaarten.

“C’est un très-beau Pays de chasse peuplé de Bêtes fauves & de beaucoup de Gibier”¹

De geschiedenis van de Bezemhoek zoals wij die vandaag kennen, begint in de middeleeuwen. In 1270 verschijnt het toponiem Bosvoorde voor de eerste keer in een schriftelijk document, in de opsomming van de goederen die de bruidschat vormden van Margaretha van Frankrijk, de toekomstige echtgenote van hertog Jan I van Brabant². Tot die goederen behoorden een jachthuis (*Domus venatorum*), vijvers en een molen, gelegen in de parochie van Watermaal *apud Boutsfort*. In dat jaar bestond het jachtslot dus al, samen met zijn bijgebouwen (hondenkennel, stallen, schuur, enz.), op de plaats van het huidige Wienerplein, net als de graanmolen die op de kruising van de huidige Middelburgstraat en de Terhulpensesteenweg stond.

De vestiging van de administratie van de hertogelijke jachten in Bosvoorde, “à l’entrée d’une des parties les plus épaisses du bois de Soigne”³, lag aan de oorsprong van de ontwikkeling van het gehucht. Soms verbleven de hertogen zelf

Afb. 1

Het Jachtslot en de vijvers eromheen afgebeeld door F.-J. Derons (1700-1762) in hun 18de-eeuwse toestand. Een groot portaal gaf toegang tot het binnenplein van het kasteel met links de Sint-Hubertuskapel die in 1721 werd heropgebouwd en rechts een gebouw dat vermoedelijk uit de 16de eeuw dateerde. Links van de kapel zijn de bloemperken van de tuin nog maar voor de helft aangelegd. Het Hooghuis, enig overblijvend element van dit geheel, vormt een rechte uitsprong rechts. De weg op het midden van de tekening is de huidige Middelburgstraat. Hij leidde naar de molen en de vijver die men op de achtergrond ziet (© Archives d’Arenberg, Edingen).

in het jachtslot, zoals Antoon van Brabant die “*souvantefois esté et demouré, de jour et de nuyt, en son hostel de Boitsfort où il fait résidament tenir sa vénerie*”⁴. De opperjachtmeester en de ontvanger hadden er eveneens een kamer. De jachtmeesters en de knechten verbleven met hun gezin nabij het slot op de heuvel van de *Krekelenberg*. Met Koningin Maria van Hongarije, de zus van Keizer Karel en een fervent jaagster, liep het aantal gas-

ten op tot 27. Ze liet blauwvoetvalken uit Hongarije komen en lanceerde de mode van de *chasse aux toiles*, waarbij het wild naar een terrein werd gedreven dat omheind was met grote, op staken bevestigde doeken. De reeks wandtapijten ‘De jachten van Maximiliaan’ in het Louvre geeft een zeer levendige voorstelling van de hovelingen, knechten en jachtmeesters, maar ook van hun honden, paarden en valken waarmee ze in de

Afb. 2

Tekening toegeschreven aan Jacques d'Arthois (1613-1686). Voorstelling van de Molen van Bosvoorde. Deze bestond uit twee gebouwen waarvan een onder een typisch schilddak (© KBR, Prentenkabinet).

16de eeuw in het Zoniënwoud, en in Bosvoorde in het bijzonder, op jacht gingen. In de loop der eeuwen werd het jachtslot herhaaldelijk verwoest en heropgebouwd. Het werd uiteindelijk gesloopt in 1776⁵. (afb. 1)

De hertogelijke molen van Bosvoorde diende voornamelijk om de meute van een honderdtal jachthonden te voeden: elke hond at tussen anderhalf en vijf pond brood per dag! (afb. 2). Na de Brabantse Revolutie werd de molen verkocht aan particulieren. Hij werd in 1886⁶ gemechaniseerd door toevoeging van een stoomketel maar een ontploffing maakte een einde aan de maalactiviteit. De molen verdween aan het begin van de 20ste eeuw

Naast zijn belang als wild- en jachtgebied vervulde het Zoniënwoud ook een belangrijke economische rol

Afb. 3

Detail van de kaart van het Zoniënwoud (oriëntatie op het zuiden) geschilderd door Ignatius Vander Stock in 1661 (© KIK-IRPA Brussel).

aangezien het niet alleen timmeren en brandhout leverde, maar ook de houtskool die onmisbaar was voor vele ambachtslieden zoals smeden en glasblazers. Het woud werd ook regelmatig afgebakend, opgemeeten en in kaart gebracht, zoals op de tekening van 'archer' Van Werden⁷ die in 1661 in de vorm van een monumentaal schilderij werd gereproduceerd door Ignatius Vander Stock.

VIJVERS EN WEIDEN: ONTSTAAN VAN EEN LANDSCHAP

Het is in de context van het gehucht Bosvoorde, waar de jachtmeesters en hun meutes leven in de

brouwerij brachten, dat we de eerste sporen vinden van de toekomstige Bezemhoek. De middeleeuwse rekeningen vermelden immers een reeks goederen in *Hoog of Overste Bosvoorde*, voorbij de molen, langs de weg die naar Groenendaal en Ter Hulpen leidde. Op die plek volgde de weg een vochtige vallei waarin, waarschijnlijk tussen de 13de en 15de eeuw, een snoer van vijvers werd aangelegd.

De kaart van Vander Stock beeldt deze vijvers af in 1661 (afb. 3). De grootste was de *Meulen vijver* (of *Molen vijver*), waarvan het water het rad van de molen van Bosvoorde aandreef. Stroomopwaarts vinden we op de kaart, met het cijfer XVI, de

Dam vijver, ook *Nuwen* of *Nuwendam vijver* genaamd. De twee vijvers werden samen verpacht aan professionele vishandelaars en bleven eigendom van de hertogen tot de Brabantse Revolutie. De *Meulen vijver*, die in 1837 werd gekocht door Pierre-Théodore Verhaegen⁸ en op het einde van de 19de eeuw in het bezit kwam van koning Leopold II, maakt vandaag deel uit van de Koninklijke Schenking. De *Dam vijver* werd in het laatste kwart van de 19de eeuw drooggelegd⁹ maar de omtrek ervan is nog goed zichtbaar in de huidige perceelverdeling.

Aan de andere kant van de steenweg is op de kaart van Vander Stock een naamloze vijver te zien die in

EEN DORP VAN 'BESSEMBINDERS'

Zoals in andere dorpen aan de rand van het woud – Sint-Genesius-Rode bijvoorbeeld – genoten de inwoners van Bosvoorde sinds de middeleeuwen het voorrecht om bezems te maken en te verkopen die vervaardigd werden met twijgen afkomstig uit het woud¹. Veel Bosvoordenaars waren houder van de vergunningen of 'bessembrieven', die in de 18de eeuw door het jachtslot werden verstrekt²: 55 van de 408 volwassenen die het gehucht in 1788 telde, waren 'bessembinders', wat de vermelding *'faiseurs de balaye'* op een kaart uit 1821 en de benaming 'Bezemhoek' die aan de wijk gegeven werd ten volle wettigde. Dit oude ambacht raakte na 1900 geleidelijk in verval en verdween volledig tussen de twee wereldoorlogen.

Een studie van volkskundige Jozef Weyns beschrijft hoe de laatste 'bessemmoekers' op traditionele wijze bezems vervaardigden. In de winter trokken ze naar de omgeving van de renbaan van Groenendaal om er

dunne berkentakken af te snijden, die ze vervolgens op zolder bewaarden. De eigenlijke fabricage vond plaats in de zomer, wanneer de takkenbundels (bezembusselen) met ringen hazelaarschors (kertelstokken) werden samengebonden. Twee ringen werden ontschorst en hadden dus een lichte kleur, één ring bleef bruin. Op die manier kon men de bezems van Bosvoorde onderscheiden van die van de andere dorpen. De bezems werden van deur tot deur verkocht zonder steel. Die moest de koper er zelf nog opzetten³.

Deze huizenrij van een doodlopend steegje, gebouwd tussen 1768 en 1812, langs de onpare kant van Heiligenborre, werd gesloopt op het einde van de 20ste eeuw. Bemerkt de typische Bosvoordse bezem met zijn ringen van hazelaar (Watermaal-Bosvoorde, fonds Espace Mémoire).

NOTEN

1. SMOLAR-MEYNAERT, A., 'La justice ducale du Plat pays, des forêts et des chasses en Brabant (XIIe-XVIe siècle)', in *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, deel 60, Brussel, 1991, p. 456.
2. ARA, Houtvesterij van Brabant, nr. 117.
3. WEYNS, J., 'Bezembinderij te Bosvoorde', in *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire*, IVe reeks, 1951, pp. 69-79. Zie ook: WEYNS, J., 'Valloke de Vastenavondpop der Bosvoordse Bessemmoekers', *Album Jan Lindemans*, Brussel, 1951, pp. 393-398.

Afb. 4

Pieter Stevens II [1567-na 1624], *Bebost landschap met houthakkers en vissers*. Rechts ziet men mannen met een langszaag, links vissers in een vijver of een rivier. Foto KIK, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België (© KIK-IRPA Brussel).

de 18de eeuw bekend stond als de *Franco vijver*¹⁰; deze vijver verdween vóór 1768. Meer naar het zuiden lag de *vijver van de kerk van Waetermael*, die meestal de *vijver ten Heiligenborre* genoemd werd. Net als de volgende vijver, de *Wolfs* (of *Wolue*) *vijver*¹¹ die in het dal van *Boesdael* lag, was de vijver van *Heiligenborre* sinds het begin van de 16de eeuw eigendom van de kerk van Watermaal. Op de kaart van Vander Stock heeft deze een puntige vorm die verschilt van de vorm die ze in de 18de eeuw zal krijgen; de punt viel samen met een vandaag verdwenen dal dat waarschijnlijk afgesloten werd door een dijk op de plaats waar de huidige straat een lus vormt¹². De twee *Kerkvijvers* werden in het begin van de 19de eeuw drooggelegd en door de kerk als weiland verhuurd¹³. Vandaag behoort nog een deel van het dal van *Heiligenborre* toe aan de kerkfabriek en ook de perceelverdeling vertoont nog de vorm van de vroegere vijver.

De laatste twee kleine vijvers die op de kaart van Van der Stock te zien zijn, de *Blondten vijver*, links van de

steenweg, en de vijver van *Crippens delle*, het meest zuidwaarts, waren eigendom van particulieren die cijns betaalden aan het jachtslot. De *Blondten vijver* is waarschijnlijk de vijver die in de rekeningen beschreven wordt als *tegen de Wolue vijver*¹⁴. De *Crippens delle* werd in 1750 staatseigendom en werd bij het Zoniënwoud¹⁵ gevoegd. Deze twee vijvers komen niet meer voor op de kaart van het Zoniënwoud uit 1768.

Zoals de andere vijvers in de rand rond Brussel waren de vijvers van Bosvoorde in hoofdzaak bestemd voor het kweken van vis. Dat was in de middeleeuwen een zeer winstgevende activiteit vanwege de vele vastendagen –tussen de 100 en 200 per jaar– die door de Kerk werden opgelegd. De vissen werden meestal gevangen door de vijvers te laten leeglopen, waardoor ze in het laagste gedeelte terecht kwamen en opgevist konden worden met behulp van boten, netten en schepnetten. Ze werden nadien in leven gehouden in zogenaamde *savoirs*, bekkens van uiteenlopende afme-

tingen, tot het moment waarop ze werden gegeten. Vooral karpers, die goed bestand waren tegen transport en goed gedijden in de bekkens, waren gegeerd bij de viskwekers. Ook in de Bosvoordse vijvers werden ze gekweekt naast snoeken, die wegens hun fijne smaak meer geld opbrachten¹⁶ (afb. 4).

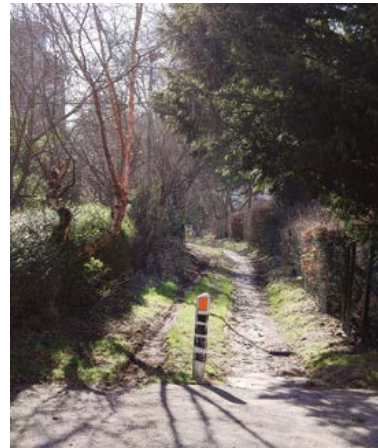
Op het einde van de 18de eeuw, toen de religieuze verbodsbepalingen op voedsel al fel waren afgezwakt en de aanwezigheid van min of meer stilstaand water als ongezonder werd beschouwd, beslisten vele dorpsgemeenschappen hun vijvers droog te leggen en om te vormen tot weiden. Alleen de *Molen vijver* bleef tot in de jaren 1950 onaangeroerd, niet alleen omdat hij de molen aandreef maar ook om esthetische redenen. René Stevens, stichter van de Vrienden van het Zoniënwoud, schreef bijvoorbeeld in 1920: “*le prestigieux spectacle du Molen vijver et de la conque de Boitsfort enveloppée dans un décor admirable: la vaste nappe d’eau, les collines élevées qui l’encadrent, couronnées à droite de magnifiques pineraies aux vieux troncs pittoresques, alternant avec des bouquets de hêtres; au fond se reflètent dans l’eau les vieilles maisons blanches du village de Boitsfort, alignées au long de la chaussée de La Hulpe; par-dessus s’étage dans le lointain une croupe arrondie de champs cultivés, puis, fermant l’horizon et complétant la ceinture de forêt qui couronne le cirque de collines, les hautes futaies magnifiques et embrumées de la propriété du comte d’Ursel*”¹⁷.

Naast de viskweek werd op de vochtige gronden van de Bezemhoek een bijzondere vorm van landbouw beoefend, die typisch was voor veel dorpen rond Brussel. Het ging om de exploitatie van de drassige weiden (bempden) rond de vijvers, waarschijnlijk voor het weiden van dieren of het maaien van hooi, een kostbaar product om het vee en de paarden

Afb. 5

Dit huis in Heiligenborre staat nog op de oude rooilijn en wijkt daardoor terug ten opzichte van de andere huizen (foto van de auteur).

Afb. 6

De kleine Citadelstraat, tussen de Buksboomstraat en de Auguste Beernaertstraat, volgt het tracé van de vroegere woudrand (foto van de auteur).

te voederen in de winter. Aan het begin van de 15de eeuw bezat een zekere 'Claes de beenhouwer' (een slager?) een 'elsbroeck', een met elzen beplante moerassige weide, tussen de *Dam vijver* en de vijver van *Heiligenborre*¹⁸. Vanaf de 16de eeuw inde de kerk van Watermaal cijns voor de twee grootste weiden van de wijk: de *Onze-Lieve-Vrouw bempt*¹⁹ gelegen tussen de vijver van *Heiligenborre* en die van *Wolue*, en de *Busdael bempt*²⁰ gelegen aan het einde van de wijk, in de vroegere *Woestdelle*, die in de 19de eeuw helaas de gemeentelijke vuilstortplaats zou worden.

Ondanks de exploitatie van de vijvers en de weiden was er maar weinig bewoning in de wijk. In 1661 was alleen het gedeelte van de steenweg tussen de molen en de *Zavelstraat* bebouwd²¹, met een laatste huis ter hoogte van de dijk die de *Molen vijver* scheidde van de *Dam vijver*. De kaart van 1768 toont de schuchtere uitbreiding van de bebouwing tot aan de vijver van *Heiligenborre*. De huizen – sommige notariële akten spreken van 'leemenhuys' (huizen gebouwd van leem) – die op enige afstand van de weg stonden, hadden een hof en soms een kleine boomgaard (afb. 5).

Aan het begin van de 19de eeuw vertoonde het centrale gedeelte van de Bezemhoek een structuur die nog maar weinig zou veranderen. De steenweg liep door het woud langs een dal, dat werd ingenomen door weiden, en waarin een beek liep, de *Zwaeneweidebeek*. Aan de andere kant strekte het woud zich uit tot aan de weg, voorbij een grens die vandaag gevormd wordt door de kleine Citadelstraat. De middeleeuwse *Zavelstraat*, verlengd en enigszins rechtgetrokken, werd omgedoopt

tot Buksboomstraat, een naam die verwijst naar het gemeentelijk kerkhof dat daar vanaf 1856 werd aangelegd²². De oude dijk van de *Dam vijver* kreeg de naam Kattenberg en leidde naar een kleine bebouwde kern. Enkele huizen stonden ook rond de drooggelegde vijver van *Heiligenborre* en volgden de krommingen van de oude weg die rond de vijver liep en uitkwam aan het pad dat naar Groenendaal leidde. Na de jachtmeesters verdwenen op hun beurt de bezembinders. De wijk

Afb. 7

Prentkaart van de *Molen vijver* met een groepje wandelaars aan het begin van de 20ste eeuw. Op de achtergrond ziet men de achterzijde van de huizen aan de Terhulpense Steenweg, rechts de mooie bomen van het eigendom Bischoffsheim, en tussen de twee de Kattenberg (verz. Belfius-Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

werd dichter bebouwd, maar toch slaagde de 20ste eeuw er niet in het verleden uit te wissen. De opeenvolgende kadasterkaarten laten zien dat, ondanks de huidige perceelverdeling, de oorspronkelijke inrichting van deze zone met weiden en vijvers zichtbaar blijft; elk terrein houdt aldus een stukje van het verleden van de wijk levend (afb. 6).

EEN ARBEIDERSWIJK MIDDEN IN HET BOS

In de tweede helft van de 19de eeuw ontwikkelde het dorp Bosvoorde, dankzij de aanwezigheid van zowel het Zoniënwoud als de schilderachtige *Molen vijver* met op zijn oevers talrijke herbergen en cafés zich tot een plaats waar men kwam om te wandelen en zich te verstrooien. (afb.7) De komst van de spoorweg in augustus 1854 versterkte die evolutie nog. Talrijke Brusselaars lieten in de omgeving van het station van Bosvoorde een buitenverblijf bouwen,

en vanaf de halte *Forêt de Soignes* konden stedelingen tot in de jaren 1920 hun wandeling aanvatten zonder langs het dorp te moeten passeren. De in 1887 geopende tramlijn Elsene-Renbaan van Bosvoorde werd eerst door een stoomtram bediend maar weldra vervangen door een elektrische tram, waarmee men vanaf 1905 het centrum van Bosvoorde kon bereiken²³. De aanleg van nieuwe lanen (Delleurlaan, Vorstlaan) rond de eeuwwisseling maakte de gemeente nog beter bereikbaar.

Het Zoniënwoud, dat eeuwenlang vorstelijk bezit was geweest, werd in 1822 overgedragen aan de *Société générale* alvorens in 1843 eigendom te worden van de Belgische Staat. In 1832 werd het huidige Vorsterieplateau van het woud afgesplitst, verkocht, van begroeiing ontdaan en in cultuur gebracht²⁴. Bankier Jonathan-Raphaël Bischoffsheim kocht het terrein en liet er op de heuvel die uitsteekt boven de *Molen vijver* een tuinierswoning met stal bouwen

en nadien een kasteel, waarin nu de Internationale School van Brussel gevestigd is²⁵.

"Boitsfort s'embellit, Boitsfort s'agrandit, Boitsfort se remue, Boitsfort a son école de musique, son journal; Boitsfort est tout à fait grande ville!", kon men lezen in 1906. Dat onbezorgde tafereel had echter een schaduwzijde: *"la vieille et infecte cité ouvrière de l'insalubre quartier dit Coin des balais, cette résidence commune des voleurs de bois et des destructeurs de notre forêt nationale; ce nid compact de microbes variés engendrant toutes les maladies infectieuses et souillant en permanence les principales sources de la Woluwe et des étangs de Boitsfort et d'Auderghem"*²⁶.

Door de aanwezigheid van de Brusselse burgerij, onderging de gemeente Bosvoorde inderdaad een 'gentrificatie', terwijl de Bezemhoek geleidelijk veranderde in een arbeiderswijk, eerst bewoond door dagloners en nadien ook door arbeiders

DE CRÈCHE GILSON

In 1909 bouwde de gemeente dankzij een gift van de familie Gilson een kinderdagverblijf op een helling die voorheen bebost was. Lucht en licht waren overvloedig aanwezig in dit gebouw dat ontworpen werd door architect Arthur Verhelle (1865-1951). Hij inspireerde zich op de inrichting van de crèche van Mary Warocqué in Mariemont, maar opteerde voor een veel eenvoudiger paviljoenstijl, met name in het centrale gebouw. De crèche was voorzien van twee luifels waardoor de kinderen zelfs bij slecht weer van de buitenlucht konden genieten. Het personeel van de instelling paste ook methodes toe die zeer modern overkomen: de bewegingen van de allerkleinsten niet belemmeren, ze

Huidig uitzicht van het kinderdagverblijf (foto van de auteur).

niet dwingen om te vroeg te stappen en hun ontwikkeling volgens hun eigen tempo laten verlopen. De moeders konden hun kinderen meerdere keren per dag de borst komen geven indien ze daartoe de mogelijkheid hadden!

NOOT

1. GAWB, Register van beraadslagingen van het College van Burgemeester en Schepenen, 19 september 1906. Voor de werking van de crèche, zie EMWB, SME 014. Arthur Verhelle ontwierp onder andere de woning van F. Jamar in de verlengde Woluwestraat (Ph. Dewolfsstraat 10), afgebeeld in het *Album de la Maison moderne*, Brussel, 1908.

Afb. 8a

Rik Wouters, *Landschap in Bosvoorde*, 1914. De Bezemhoek vormde een belangrijke inspiratiebron voor Rik Wouters (1882-1916). Centraal op het doek, achter de huizen van de Terhulpense Steenweg, schilderde hij het ravijn waarin de vijver van Heiligenborre lag die gevoed werd door een bron. Helemaal achteraan loopt de spoorlijn (© Fine-Arts-Museum Belgium /Foto: J.Geleys-Art Photography).

Afb. 8b

Het ravijn zoals afgebeeld door Rik Wouters op zijn schilderij is vandaag opgevuld, hier gefotografeerd vanuit een ander gezichtspunt (verz. Belfius-Académie royale de Belgique © ARB -GOB).

die in de bouw werkten. Langs drie zijden omringd door het woud bleef de sterk endogame bevolking afgesneden van de rest van het dorp. Door de geïsoleerde ligging ontstond er een eigen folklore (kermis, reuzen, ...), die vanaf het einde van de 19de eeuw vermeld is, maar ook leidde tot een zekere marginalisering van de oorspronkelijke bevolking van de wijk. Bovendien heerste er grote armoede in de huizen langs de Terhulpensesteenweg die op de flank van de helling, tussen de weg en het dal, waren gebouwd: *“Peu ou point de ces maisons sont dallées, impossible d’y employer des eaux pour opérer les nettoya-ges, elles seraient aussitôt absor-bées par la terre toute imprégnée déjà des résultats de la vie en commun de la famille, le plus souvent com-posée de 4 à 5 membres. Les cham-bres du bas sont seules habitées. Le grenier reçoit les brins de bouleau destiné à l’exercice de l’unique pro-fession qui fait vivre les habitants. Le défaut d’aéragé est à peu près com-plet partout, jamais les fenêtres ne s’ouvrent et souvent c’est un carreau scellé dans la muraille qui laisse pas-ser la lumière [...]. Ces maisons sont*

*séparées entre elles par des couloirs longs, étroits, espèces de ruelles et d’égout à ciel ouvert par où dévalent toutes les eaux pluviales et ménagè-res ...”*²⁷. Deze beschrijving uit 1866 was ook 40 jaar later nog realiteit en gelijkaardige beschrijvingen treft men ook aan in de verslagen van het *Comité d’hygiène* in de jaren 1890. Als antwoord op deze situatie, die een reëel gezondheidsrisico inhield –men herinnerde zich nog de cholera-epidemie van 1866 die precies hier was uitgebroken – maar ook een slechte naam bezorgde aan een deel van de gemeente, nam het gemeentebestuur het initiatief om de krotwoningen te vervangen door degelijke huizen, de straten te plaveien en de toegang tot drinkbaar water te verbeteren door de bouw van openbare pompen. Ook de hygiene ging erop vooruit door de aanleg van een riolering en de bouw van een ‘moderne’ verbrandingsoven in de plaats van het afvalstort.

In 1893 werd een naamloze vennootschap opgericht om de bouw van arbeiderswoningen in Watermaal-Bosvoorde te stimuleren, onder het voorzitterschap van graaf

Hippolyte d’Ursel, eigenaar van het kasteel Jolymont in het centrum van de gemeente. Deze maatschappij, *Eigenhuis* genaamd, kocht van de Belgische Staat een groot terrein waarvoor een stuk bos gerooid werd aan de rand van de Terhulpensesteenweg. Dat terrein werd vervolgens verkaveld en in oktober 1893 werd een vergunning aangevraagd om er een steenbakkerij uit te baten²⁸. De Roodborstjesstraat en de Dennenbosstraat werden als eerste bebouwd. Met hun tuinen waarin soms fruitbomen werden geplant, riepen ze nog het beeld van het platteland op. Al snel vroegen de eigenaars om het schuurtje of bijgebouw dat tegen hun huis aanleunde te mogen verbouwen tot tweede woning, waardoor de ‘nieuwe wijk’ al in de jaren 1920 een gesloten front van rijwoningen vertoonde²⁹.

Het was in de pas aangelegde Dennenbosstraat dat schilder Rik Wouters en zijn vrouw Nel in 1907 een huis huurden. Het jonge paar was enthousiast over deze wijk want je kon er, zoals Nel schreef, ‘rechtstreeks het woud in gaan zonder toilet te maken’. De jonge vrouw

beschreef hun nieuwe woning als volgt: *“Notre petite maison est charmante et très spacieuse, c’est notre idéal. Nous avons 2 belles places en bas, une belle cave très grande et très propre (ce qui est rare pour une cave) 2 places en haut et un grand grenier qui fait l’affaire d’Henri pour s’arranger un atelier, une belle cour et un beau petit jardin avec un pommier et un poirier avec deux petites poires. Nos petites pommes se portent bien aussi !!! Nous avons tout cela pour la somme de 18 francs par mois. Nous sommes à dix minutes du tram qui nous mène en ville pour 15 centimes”*. En ze besluit: *“Depuis que j’habite ici j’ai grossi d’un k. et demi et la santé va beaucoup mieux...”*. Nadat hij in 1913

de prijs Edmond Picard had gewonnen, besloot Rik Wouters om bij de maatschappij *Eigenhuis* een stuk bouwgrond te kopen van de nieuwe terreinen die deze onlangs, iets verder in dezelfde straat, had verworven. Hij liet er een kleine woning met atelier bouwen naar eigen ontwerp, waar hij echter maar kort zou kunnen werken. Hij overleed immers al in 1916 aan een kankergezwell in het kaakbeen³⁰ (afb.8a en b).

In het lage gedeelte van de wijk, langs de Terhulpensesteenweg, Heiligenborre, de Kattenberg en de Buksboomstraat, waren het vooral particuliere eigenaars die de arbeiderswoningen lieten bouwen waar-

aan de wijk zijn typische uitzicht dankt. Door grote terreinen te verkavelen in smalle percelen van vier meter gevelbreedte slaagden sommigen erin tien of 12 identieke huizen te bouwen, die ze nadien verhuurden of doorverkochten. Dit type rijbebouwing maakte het mogelijk de huizen te voorzien van slechts één dak en één kroonlijst en gemene muren in dezelfde materialen op te trekken, wat de kostprijs drukte³¹. De binnenkant van de huizenblokken waar nog moestuinen lagen en varkens en kleinvee werden gehouden, was toegankelijk langs –vaak overdekte– gangen (strootjes). Hierdoor behielden deze binnenblokken grotendeels hun

De boswachterswoning in de Buksboomstraat in zijn oorspronkelijke toestand. Ansichtkaart (Watermaal-Bosvoorde, fonds Espace Mémoire).

Boswachterswoning in de Buksboomstraat (foto van de auteur).

VIJF BIJZONDERE ‘WONINGEN’: VAN BOSWACHTERSWONINGEN TOT RENPAARDSTALLEN

De Bezemhoek telt twee verschillende boswachterswoningen. De eerste bevindt zich in het bovenste gedeelte van de huidige Buksboomstraat, op het kruispunt met de Willeriekendreef. Ze dateert van het einde van de 19de eeuw en heeft een zeer eenvoudig volume dat in 1912 vergroot werd met een bijkomende verdieping. De woning in de Auguste Beernaertstraat is enkele jaren jonger en vormt een

veel complexer gebouw met uitgewerkte volumes in de stijl van de Engelse cottagewoningen en landhuisarchitectuur¹.

Twee ensembles van stallen voor renpaarden, vandaag verbouwd tot woningen, werden gebouwd in de Buksboomstraat en aan de Terhulpensesteenweg, in de tijd dat de renbanen van Bosvoorde en Groenendaal, aangelegd in 1875 en 1887, hun glorie dagen beleefden. Aan het begin van Heiligenborre huisvest een derde stallencomplex, dat perfect bewaard bleef, vandaag nog de paarden van een manege².

NOTEN

1. DSWB, Register van bouwaanvragen (1909-1923), nr. 2033, april 1912: verhogen en inrichting van de boswachterswoning van Bosvoorde (Buksboomstraat). DSWB, Register van bouwaanvragen (1909-1923), nr. 383, maart 1917: bouwaanvraag voor een boswachterswoning (Beernaertstraat) door het Bestuur van Waters en Bossen.
2. DSWB, Terhulpense Steenweg nr. 258: bouw van veertien paardenboxen (1933), commodo voor de exploitatie van een stal voor tweeëntwintig renpaarden (1966). DSWB, Buksboomstraat nr. 16-18: bouw van twaalf boxen (1920), Commodo (1958). DSWB, Heiligenborre 7 tot 11: bouw van gebouwen voor paarden, met boxen, bergplaatsen en zadelmakerij (1908), vergroting van de boxen (1914).

DE HEILIGENBORREKAPEL

Op 18 februari 1956 werd bij de gemeente een vergunning aangevraagd voor de bouw van een voorlopige kapel op een van de terreinen waar vroeger de vijver van *Heiligenborre* lag¹. Het ontwerp was van de hand van architecten Paul Vandormael en Jan Windels. Die laatste had kort daarvoor een bijna identieke kapel ontworpen in Lokeren, samen met de Kortrijkse firma Gebroeders De Coene². Die firma, die zeer actief was in het domein van de sierkunsten en onder andere de meubels van Knoll verdeelde in de Benelux, ontwikkelde wel meer architecturale projecten en gaf de Expo 58 zijn karakteristieke stijl dankzij het gebruik van een nieuw bouw materiaal: gelijmd lamellenhout. In Bosvoorde en

Lokeren werden de eigenschappen van dit *Glulam* gedemonstreerd. De lichte, stabiele en duurzame spannen konden grote ruimten overkappen en maakten gedurfde vormen mogelijk. De paraboolvormige kapel wordt geflankeerd door een klokkentoren bestaande uit vier pijlers van lamellenhout die op 17 meter hoogte verbonden zijn. Wegens de slechte toestand van het hout moest deze toren in 1976 worden afgebroken. De kapel zelf, die door een bakstenen parement wordt beschermd, verkeert wel nog in goede staat.

NOTEN

1. DSWB, Heiligenborre nr. 14, Bouw van de kapel (1956). Bescherming van de buitenkant door een bekleding van een halve baksteen (maart 1963). Sloop van de klokkentoren (1976-1978). Ontwerp voor een nieuwe klokkentoren (1979).

2. Zie de website van Openbaar Kunstbezit Vlaanderen: <http://www.tento.be/OKV-artikel/kunstwerkstede-de-coene>.

De kapel van Onze-Lieve-Vrouw Koningin der Hemelen in zijn oorspronkelijke staat met klokkentoren (© KIK-IRPA Brussel).

oorspronkelijke uitzicht: hellend, vochtig en min of meer wild. De dalen waar vroeger de *Dam vijver*, de vijver van *Heiligenborre* lagen, zijn vandaag nog deels natuurgebied die het verdienen om te worden beschermd.

DE PERIODE NA DE TWEEDE WERELDOORLOG EN DE 'NIEUWE WIJK'

Op het einde van de jaren 1950, toen het autoverkeer sterk toenam, werd de Terhulpensesteenweg ontdekt door de aanleg van een nieuwe weg tussen de *Molen vijver* en de toekomstige Europaratonde. Dat leidde tot de verdwijning van een deel van de vijver en de huizen van de Kattenberg nabij de ingang van het vroegere domein Bischoffsheim. Het veroorzaakte ook een breuk in de continuïteit tussen Heiligenborre en het Vorsterieplateau.

Naar aanleiding van deze werken kocht de gemeente de gronden tussen Heiligenborre en de nieuwe weg. Ze werden verkaveld en verkocht volgens bijzondere stedenbouwkundige voorwaarden. De 'nieuwe wijk' kreeg hierdoor een eenvormig uitzicht van bel-etage-woningen waarin slechts hier en daar een klein appartementsgebouw voor wat afwisseling zorgt³².

BESLUIT

De Bezemhoek, waar sinds 1989 de stedenbouwkundige voorschriften in voege zijn van een Bijzonder Plan van Ruimtelijke Ordening en die is opgenomen in het Sectorplan van de Brusselse Agglomeratie als 'zone van cultureel, historisch of esthetisch belang of voor stadsverfraaiing', vormt een typische arbeiderswijk met bescheiden rijwoningen die werden opgetrokken tussen 1880 en 1920. De oude woonkern

wordt omringd door twee verkavelingen, een uit de jaren 1900, de andere uit de jaren 1960. Het geheel heeft een min of meer homogeen uitzicht waarbij alle perspectieven omkaderd worden door het groen van het aanpalende woud, dat zich over meer dan 3.000 hectare uitstrekt. Het kinderdagverblijf Gilson, de oude manege, de boswachterswoningen en de houten kapel in Expo 58-stijl zijn opmerkelijke stedenbouwkundige elementen. Maar achter de vroegere handelszaken aan de Terhulpensesteenweg, achter de huisjes van de Kattenberg en het bochtige tracé van de gevels van Heiligenborre, tussen de vroegere *Zavelstraat* en de 18de-eeuwse bosrand begrensd door de Citadelstraat, liggen tuinen op drassige en glooiende gronden waarin nog bronnen of een beek aanwezig zijn (afb.9). Die ruimten, op zich al merkwaardig door hun ecologische waarde, hebben ook een historisch belang doordat ze de discrete

Afb. 9

Prentkaart van de herinrichtingswerken in Heiligenborre in de jaren 1960: verbreding van de weg, afvlakking van de helling, vernieuwing van het wegdek, aanleg van de Vorsterielaan. De Bezemhoek maakt kennis met de moderniteit (verz. auteur).

sporen bewaren van een middel-
eeuwse economie die nog meerdere
eeuwen heeft voortbestaan.

*Vertaald uit het Frans,
citaten op pp. 175-176*

NOTEN

1. Frick over het Zoniënwood, zie FRICK, G., *Description de la ville de Bruxelles*, 1743 (reprint Brussel, 1996), p. 203.
2. WAUTERS, A., 'Suite à ma notice sur le duc Henri III de Brabant: Les doctrines des hérétiques du XIIIe siècle, le duc Henri IV, les premières années de Jean Ier', in *Bulletin de l'Académie royale des Lettres des Sciences et des Arts de Belgique*, 2e reeks, deel XL, Brussel, 1875, p.370. Bosvoorde als patroniem wordt al vroeger vermeld; er was bijvoorbeeld een familie met deze naam die de hertogelijke jachthonden moest verzorgen wanneer deze zich in Leuven bevonden.
3. Abbé MANN, *Description de Bruxelles*, Tweede deel, 1785 (reprint ARA Brussel, 1996), p. 135. [aan de ingang van een van de meest ondoordringbare delen van het Zoniënwood.]
4. GALESLOOT, A.-L., *Recherches historiques sur la maison de chasse des ducs de Brabant et de l'ancienne cour de Bruxelles*, Brussel, 1854, p. 84. De informatie over het jachthuis die volgt is eveneens aan dit werk ontleend.
5. VERHAEGEN, P., 'Le vieux Boitsfort', in *Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles*, deel XIII, 1927, pp. 26-37.
6. NEVENS, R., 'Le moulin de Boitsfort au 19e siècle', in *Chroniques de Watermael-Boitsfort*, sept. 2001, nr. 23, pp. 4-6
7. VAN WERDEN, J., Kaart van het Zoniënwood, 1659, ARA, Kaarten en handgeschreven plannen II, nr. 1420. Kan men de genaamde Van Werden, "Archer et garde du corps de Philippe IV", over wie Sander Pierron spreekt (*Histoire illustrée de la Forêt de Soignes*, deel I, Hansa, Brussel, s.d., p. 21), vereenzelvigen met Jacob Van Werden, Vlaams tekenaar actief in de tweede helft van de 17de eeuw en "Archier de Garde de Corps" van Lodewijk XIV? Zie DUPRÉ, S. en LÜTHY, C., *Silent Messengers, The circulation of Material Objects of Knowledge in the Early Modern Low Countries*, Bertlijn, 2011.
8. P.-T. Verhaegen (1796-1862), stichter van de *Université libre de Bruxelles*, was burgemeester van Watermaal-Bosvoorde van 1825 tot 1842 en een van de grootste grondbezitters van de gemeente.
9. GAWB, *Registre des délibérations du Conseil Communal*, 3 juli 1875.
10. Het naburige terrein is het *Franco block*, ARA, Schepengriffies, nr. 2669, opmeting van landmeter Dewinter, 1711, fol. 34-35.
11. Deze vijver staat niet in het blauw aangeduid op de kaart van Vander Stock maar is wel degelijk voorgesteld als vijver op de kaart van Van Werden.
12. De naam *Heiligenborre* verschijnt in een rekening van 1392: zie LOONES, M., 'Jacques d'Arthois en de XVIIde eeuwse landschapschilders te Watermaal-Bosvoorde', in *Eigen Schoon en De Brabander*, LXXVIII, nrs. 4-5-6, april-juni 1995, pp. 129-164. De vijvers behoorden vóór 1511 toe aan de familie Hinckaert, waarvan drie leden na elkaar opperjachtmeester waren [ARA, Rekenkamer, nr. 4184, fol. XXVI v°]. Ze werden nadien eigendom van de kerk van Watermaal [ARA, Kerkarchieven nr. 4179, folio 342 v°]. De vermelding *Heylighenborre* genoteerd door Vander Stock op de plaats die we vandaag kennen als *Kattenberg* doet vermoeden dat dit toponiem toen een veel ruimer gebied omvatte dan alleen de vijver.
13. ARA, Notariële archieven, Notaris Barbanson, 3 januari 1828. Een deel van de *Heiligenborre vijver* bestond nog in 1812 (*Tableau d'assemblage du plan cadastral parcellaire de la commune de Watermael-Boitsfort*, partie de l'*Atlas cadastral général du canton d'Uccle, arrondissement de Bruxelles, province de Brabant Méridional ... (1812-1816)*) ARA, Kaarten en handgeschreven plannen II nr. 8284) maar dit perceel was in de jaren 1830 weiland geworden (*Plan parcellaire de la commune de Watermael-Boitsfort: avec les mutations jusqu'en 1836 et tableau indicatif des propriétaires*, Koninklijke Bibliotheek, Inv. III 6341, III 6340).
14. Zie bijvoorbeeld Rekenkamer, nr. 45111, fol.39 v°.
15. LORTHIOIS, J., *Contribution à l'histoire de Watermael-Boitsfort: chronique de Jolymont*, L'Intermédiaire des Généalogistes, 1975, 177, p. 147.
16. De pachter van de *Molen vijver* moest de hertog elk jaar 200 grote en 25 kleine snoeken leveren (PIERRON, S., s.d, p. 63). De vijvers leverden ook karpers [ARA, Rekenkamer, nr. 4169, fol. XX]. Zie ook DELIGNE, C., *Bruxelles sortie des eaux, Les relations entre la ville et ses cours d'eau du Moyen Âge à nos jours*, Brussel, 2005, pp. 26-31 en BECK, C., *Les eaux et forêts en Bourgogne ducale (vers 1350-1480), Société et biodiversité*, Parijs, 2008, pp. 271-344,.
17. STEVENS, R. en VAN DER SWAELMEN, L., 1920, p. 6.
18. ARA, Rekenkamer, nr. 45108, fol. 78. Deze weide werd in 1560 het *beenhouwerebeempt* genoemd (ARA,

- Rekenkamer, nr. 45111 fol. XXXV). Michel de Waha en Paulo Charruadas hebben meerdere studies over de weiden en de veeteelt in de Brusselse rand gepubliceerd, zie bv. CHARRUADAS, P., *Molenbeek-Saint-Jean, un village bruxellois au Moyen Âge*, Brussel, 2004.
19. De eerste gekende cijnshouder van deze weide was Henri van der Porten, bijgenaamd 'de Clerc' (ARA, Rekenkamer nr. 45103, fol. 63 v°); hij was klerk van de houtvesterij vanaf 1421 (A. Smolar-Meynaert, 1991, p. 113). De weide lijkt nadien te zijn geschonken aan het kapelaanschap van de Heilige Maagd van de Sint-Clemenskerk (ARA, Rekenkamer, nr. 45111, fol. 48 en 48v^o), vandaar zijn naam *Onze-Lieve-Vrouw bempt*.
 20. ARA, Rekenkamer, nr. 45111, fol. 32 v°.
 21. De *Zavelstraat* is gedocumenteerd sinds de 15de eeuw en liep door terreinen die ook vandaag nog zeer zanderig zijn. Ze leidde naar een plaats waar recht werd gesproken, de *Dingbanc*, gelegen op de plaats *ten wolffuen*, nabij het *Reigerenbosch*.
 22. GAWB, Register van beraadslagingen van de Gemeenteraad, 29 juli 1856.
 23. DECOCK, P., *Watermael-Boitsfort*, 'Si les trams et les bus m'étaient contés', in *Chroniques de Watermael-Boitsfort*, nr. 7, september 1996, pp. 2-3.
 24. ARA, Notariële Archieven, Notaris Barbanson, nr. 36815, 15 maart 1832.
 25. DE PAEPE, J., 'Classicisme et néo-classicisme à Watermael-Boitsfort', in *Tilia*, nr. 8, 1ste kwartaal 2008, pp. 7-10.
 26. 'Au jour le jour, Échos de la ville', *L'indépendance belge*, 29 december 1906, p. 2 en 'Les travaux de Boitsfort', *Journal de Bruxelles*, 13 februari 1905, p. 1.
 27. EMWB, SME 085, Kladd van een niet-ondertekende brief op datum van 1 oktober 1866, "à Mr le Ministre (?)", betreffende een in Watermaal-Bosvoorde opgericht comité tegen de cholera.
 28. GAWB, Register van beraadslagingen van het College van Burgemeester en Schepenen, 24 oktober 1893.
 29. ASWB, Dennenbosstraat, dossiers van de nrs. 15, 22, 36, 49-51, 52, 53-55, 111/117.
 30. BERTRAND, O., *Rik Wouters, visies op een levensloop*, Brussel, 2000, p. 166 en pp. 310-311.
 31. ASWB, Terhulpense Steenweg, Dienst gebouwen, attest van 29 juli 1927
 - betreffende twaalf huizen gebouwd door H. Depotbecker op het perceel E900a tussen 1903 en 1909. DSWB, Terhulpense Steenweg nr. 218-219, Successie van J.-B. Toussaint (1949), bouwheer van veertien huizen tussen de nrs. 277-295, nrs. 483-491 en nr. 523. DSWB, niet geklasseerd, dossier gedateerd mei 1892, de eigenaar Hauwaert vraagt om drie huizen te mogen bouwen in de *rue de la Fontaine* (Heiligenborre) "naast het blok van acht huizen dat ik reeds in deze straat bezit".
 32. VAN RHIJN, L., *La politique urbanistique dans le Coin du balai à Watermael-Boitsfort, étude d'une métamorphose obligée appuyée par un projet dynamique*, Architectuurthesis, promotor: J.-L. Quoistiaux, ISAVH, Brussel, 1987-1988.

Coin du Balai: a neighbourhood between water and forest

The neighbourhood of *Coin du Balai* is an old working-class neighbourhood in Watermael-Boitsfort. It is laid out at the edge of the city, along Terhulpensesteenweg and nearby streets and forms a sort of spike jutting into the Sonian Forest. Its small row houses, once considered very modest, are now much sought-after due to their proximity to nature. With beech, larch, birch and willow trees, the forest is an ever-present backdrop to these terraced houses along the length of an often irregular, sloping road. As well as its village charm, *Coin du Balai* also retains a more hidden heritage, evidenced by the traces visible in the landscape and highlighted in archive documents and old maps... discrete traces of a medieval economy that lasted for several centuries.

CITATEN

p.19

"een verrukkelijk labyrint van schilderachtige hoekjes en talrijke wandelpaden; een glooiende tuin, geheimzinnig, grillig, klimmend en dalend [...] in één woord een levend en triomfantelijk protest tegen de natuur met rechte hoeken en met de liniaal getrokken wegen uitgevonden door Le Nôtre voor heren in rok en dames met sleepjurken"

p.22

"Het eerste document dat bij mijn weten zijn aanwezigheid attesteert, is de figuratieve kaart van de goederen van de Ter Kamerenabdij, uitgevoerd door landmeter G. Couvreur in 1717. In die tijd was de linde, te oordelen naar de tekening, wellicht meer dan honderd jaar oud..."

p.26

"Dit is de krachtlijn van mijn plan: het nieuwe park moet het imposante en statige karakter bewaren van het oude woud, dat een grillig terrein bedekt met een prachtig hoogstammig bos met dicht kreupelhout. Daartoe zal ik zo weinig mogelijk ontbossen... Ik zal niet aan het bos raken als daar geen zwaarwichtige treden voor is."

p.33

"Het is een zeer mooi jachtgebied bevolkt door rood- en andere soorten wild" "...vaak verbleven heeft, zowel bij dag als bij nacht, in zijn residentie in Bosvoorde, waar hij zijn jachtpartijen hield."

p.36

"het majestueuze zicht van de Molenvijver en de kom van Bosvoorde gelegen in een adembenemend decor: het weidse wateroppervlak, de omringende heuvels, aan de rechterkant omzoomd door prachtige dennenbossen met oude schilderachtige stammen afgewisseld met beukenbosjes; op de achtergrond weerspiegelen de oude witte huizen van Bosvoorde langs de Terhulpensteenweg zich in het water; daarboven verheft zich in de verte een afgeronde heuvel met bewerkte velden en ten slotte, als afsluiting van de horizon en aanvulling op de woudgord die de kring van heuvels bekroont, de in nevel gehulde, hoog oprijzende bomen van het eigendom van de graaf d'Ursel."

p.38

"Bosvoorde verfraait, Bosvoorde breidt uit, Bosvoorde beweegt, Bosvoorde heeft zijn muziekschool, zijn dagblad; Bosvoorde is echt een grote stad...de oude, vuile en ongezonde arbeiderswijk van de zogenaamde Bezemhoek, die gemeenschappelijke verblijfplaats van houtheders en vernielers van ons nationale woud; dat bolwerk van microben die allerlei besmettelijke ziekten verspreiden en voortdurend de voornaamste bronnen van de Woluwe en van de vijvers van Bosvoorde en Oudergem bezoeiden."

p.39

"Bijna geen van deze huizen heeft een stenen vloer, het is onmogelijk er water te gebruiken om schoon te maken want het zou onmiddellijk worden opgeslorpt door de aarde, die reeds doordrenkt is van de dagelijkse activiteiten in het gezin, dat meestal uit vier à vijf personen

bestaat. Alleen de kamers beneden worden bewoond. Op de zolder worden de berkentakken opgeslagen bestemd voor de uitoefening van het enige beroep waarvan de inwoners leven. Het gebrek aan verlichting is bijna algemeen, de vensters worden nooit geopend en vaak komt het licht naar binnen langs een in de muur verankerde ruit [...]. Deze huizen worden van elkaar gescheiden door lange smalle gangen, een soort van stegen met open riolen waarlangs alle regenwater en huishoudelijk afvalwater wegvloeit."

p.40

"Ons kleine huis is charmant en zeer ruim, het is ideaal voor ons. We hebben twee mooie kamers beneden, een zeer grote en zeer nette kelder [wat zeldzaam is voor een kelder], twee kamers boven en een grote zolder die zeer geschikt is voor Rik om een atelier van te maken, een mooie koer en een mooi tuintje met een appelboom en een perenboom met twee kleine peren. Ook onze kleine appels doen het goed!!! We huren dat alles voor de prijs van 18 frank per maand. We zijn op tien minuten gaans van de tram die ons voor 15 centiem naar de stad brengt... Sinds ik hier woon ben ik anderhalve kilo aangekomen en mijn gezondheid gaat veel beter"

p.50-51

"Al diegenen die van de plantenhandel leven." "Aan hen de eer [...] als ze zeker zijn van een overwinning, want voor hen is een medaille geen ijdele eer; het is reclame, het is een uithangbord, het is een gelegenheid om hun waren te verkopen." "...alle liefhebbers met een teer hart." "De geleerde liefhebber."

"Bijna alle amateurs van deze categorie hebben een dikke buik en een bril." "De praktische amateur die samen met een halve of een kwart tuinman zelf met zijn blanke handen in zijn kleine serre zijn planten bepotelt." "Verwaande amateurs – zij die hun tuinman zijn zin laten doen."

"De echte amateur. Er zijn er niet veel van deze soort: iemand die door een lange praktijk is ingewijd in de geheimen en kneepjes van het vak."

"Er is echter een frappant feit – een teken van de publieke welvaart en de zachtheid der zeden – en dat is de geweldige expansie van de voortleefde voor bloemen. Loop door de nieuwe wijken van de hoofdstad en in elke straat zie je voor vele vensters mooie bloemen; deze voortleefde is zo snel verbreid geraakt, dat ze zelfs journalisten heeft aangestoken, want, zonder het te beseffen of te merken, stond ik op een zonnig plots voor de poort van de Kruidtuin."

p.52

"Onder de bloemen die meestal worden gekweekt voor salons of boudoirs, zijn er die ongezonde geuren verspreiden, hoe sterker of aromatischer, hoe ongezonder. We kennen niets dat schadelijker is dan wat deze bloemen uitwasemen; ze charmeren, ze bedwelmen met hun verrijfde maar misleidende geuren, en uiteindelijk verstoren en verzwakken ze het zenuwstelsel. Hoeveel mooie dames zijn er niet die, constant opgesloten in hun met geurige bloemen getooide salon of boudoir, symptomen van slaapwandelen beginnen te vertonen, of lijden aan een irritatie van het gestel die

meestal 'zenuwpijn' wordt genoemd en die vaak geen andere oorzaak heeft dan de onafgebroken inwerking van een met geurige substanties verzadigde lucht op het organisme." – "Bijzonder gevaarlijke bloemen [...]"

p.53

"... dat de ziel verheft naar de Schepper van al wat bestaat."

p.54

"...op een zowel rijke als aangename manier antichambres, vestibules en bordessen siert."

"... zonder bang te moeten zijn om het behang en de vloerbekleding van de kamer te beschadigen."

"...als scherm dienend tussen nieuwsgierige voorbijgangers en mensen die binnen zitten."

p.55

"Vrijwel overal zijn vensters met dubbele ramen te zien, waartussen in de winter schitterende bloemen staan, waarvan zowel de voorbijgangers als de bewoners van de appartementen genieten."

"...onderdak aan kleine planten, aan lilliput-exemplaren die het beeld creëerden van een tuin gereduceerd tot de kleinste proporties."

p.56

"Er zijn er die het heel goed doen in appartementen, in grote of kleine aquariums die men vandaag de dag zo aardig maakt, en die gevuld met water, planten en soms ook goudvissen en andere watterdieren, salons opvrolijken en zuiveren."

"Die veel plezier beleefden aan het op de voet volgen van deze vegetatie die we normaal gesproken niet te zien krijgen."

"Voor de studie van zee- en zoetwaterwezens in hun relatie tot waterplanten." "...waarvan het frisse groen een vrolijke en fraaie kleur in het water zal doen weerspiegelen."

p.57

"...versiering voor één dag die zich weelde permitteert, die men de avond voor een feest, enkele uren voor het bal, voor veel geld construeert, en die de tuinman-decorateurs de volgende dag weer weghalen, zoals dat met theaterdecoris gebeurt."

"Het is veel moeilijker om planten te kweken in een appartement dan in een serre. Dat is begrijpelijk: in appartementen probeert men immers precies dat te vermijden wat men in serres wil provoceren. In zijn woning spant de mens zich in om zich te omringen met gezonde, zuivere en droge lucht, en daarin heeft hij gelijk. Maar hij denkt er niet altijd aan dat diezelfde lucht die zo goed is voor hem, niet altijd geschikt is voor zijn dierbare planten. Het is dus praktisch onmogelijk dat planten in appartementen zo lang mooi en gezond blijven als in een serre. Indien men echter de soorten goed uitkiest, kan men het aantal ontgoochelingen beperken."

"Het is eigenlijk niet te geloven en nochtans hebben we het gezien, we hebben hun schoonheid bewonderd, al die plantenmozaïeken waarvan het geheel een verrassend effect heeft. Je zou op je knieën vallen voor die eigenaardigheden van de natuur [...]. We hebben gezegd dat in België, en vooral in Brussel, begonia's

de favorieten zijn geworden van liefhebbers van kamerplanten, en dat vrijwel in alle huizen een combinatie van verschillende soorten begonia's de vensterbanken sieren. De *B. Rex* heeft daartussen natuurlijk een plaatsje gevonden en geijet er uitstekend."

"Genieten van een mooi schilderij of een mooie palm, dat komt op hetzelfde neer, dat is de verhevenheid van onze intelligentie onderdompelen in al wat God en de kunst aan grootsheid en waardigheid hebben geschapen."

"Een van de wonderen van de sierteelt in Europa, met zijn prachtige palmen die daar in volle grond groeien [...] Zelfs de meest ervaren botanici staan vol bewondering voor deze schitterende planten."

p.58

"De grote, indrukwekkende en majestueuze exemplaren met hun kronen met talrijke, krachtige bladeren [...] zijn perfect geschikt om een prachtig cachet te geven aan wintertuinen. De minder grote exemplaren zijn eleganter en zijn gegeerd voor salons, want ze zijn gemakkelijk te kweken en het is geen grillige plant. De kleine exemplaren, [...] zijn al even gegeerd, ofwel voor korven gebruikt als tafeltukken, of voor mini-atuurtuinen die onze salons opvrolijken en de blik strelen, door ons te herinneren aan de schoonheid en schittering van de natuur."

p.59

"Vooral als een lange winter ze dat kwijnende uitzicht heeft gegeven, dat bijna alle kamerplanten in de lente hebben."

"... zonder te vervelen tijdens hun bloeiperiode onze salons kunnen sieren."

"...vrij goed bestand waren tegen gebrek aan zorgen, wat meestal het grootste gebrek is bij veel liefhebbers." "...liefhebbers die in een kamer slechts een kleine plank ter beschikking hebben."

p.67

"Vrije ruimten creëren of behouden met natuurlijke begroeiing, in het belang van de esthetiek en de hygiëne"

p.68

"Dit netwerk van wegen dient niet als afvoer, het is uitsluitend bestemd om te wandelen en moet worden bezaaid (type golfgazons) voor het uitzicht [...]. Het grote voordeel van gras is ten eerste het fraaie uitzicht (grote Engelse parken, bezoeken aan Kew); daarenboven wordt het aanmaken van stof vermeden, dat bomen bevuilt en modder geeft voor wandelaars."

"De vrije ruimten en de gevarieerde landschappen die door het Arboretum ontstaan zijn, maken van het Kapucijnenbos een echt aangename wandelplek [...]. Er bestaat niets gelijkwaardigs in de omgeving van de hoofdstad, want het Terkamerenbos wordt te druk bezocht om de liefhebbers van open ruimte een even rustgevende en natuurlijke omgeving te bieden."

pp.68-69

"Ten eerste moet men een algemeen regel naleven, een afgeleide van een natuurwet die een landschapsarchitect nooit mag overtreden om niet in zinloosheid te vervallen en een banaal, heteroog en tegennatuurlijk werk te creëren. Dat is de wet van de natuurlijke habitat

van de planten. De dendrologie en de plantkunde leren dat elke plant spontaan geboren wordt en groeit in het milieu van zijn voorkeur, waar alles aangepast is aan zijn behoeften. Daaruit komt deze regel voort die de landschapsarchitect verplicht de planten die hij gebruikt zo veel mogelijk onder dezelfde groeiomstandigheden aan te planten als die van hun plaats van oorsprong, waar deze planten spontaan groeien."

p.69

"schilderachtig geordend"

"De heer Bommer, toen reeds hoogleraar aan de *Université Libre de Bruxelles*, begreep de noodzaak van een dergelijk arboretum voor de rationele studie van de boomsoorten uit de gematigde streken die in ons klimaat kunnen leven, net zoals de *Nouveau Jardin Pittoresque* in onze moderne tuinen alle bloemen uit gematigde streken die bij ons gedijen heeft willen bijeenbrengen."

p.76

"Je stelt dus voor dat we op 10 augustus samen naar de Queyras vertrekken. Ik vind dat een geweldig idee en zal me erop voorbereiden, als ik tegen dan tenminste niet in de gevangenis ben beland! Jawel: men wil me aansprekelijk stellen voor de dood van een meisje dat tijdens een windvlaag in het Terkamerenbos een tak op haar hoofd heeft gekregen. [...] Dus, tenzij ik in de gevangenis zit, zal ik je heel graag vergezellen op je plantentocht op de Col d'Isoard [...]"

"Volgens La Gazette heeft u onlangs geheel terecht aangedrongen op bloemen voor het Park. U gaat er daarbij blijkbaar van uit dat bloemen altijd gewerd werden uit het Park. U vergist zich evenwel. Alleen, u bent te jong om zich de tijd te herinneren toen ze er wél nog stonden. Zelfs de generatie die aan de uwe voorafging, herinnert zich dit misschien niet meer. Zo ver in de tijd gaat dit terug, zo ver! Hoelang? Zeventig of vijfenzeventig jaar [1845-1850]. Zoek dat maar eens op in de officiële documenten. Wanneer werd de huidige grote vijver uitgegraven? Op die plaats bevond zich vroeger een enorm bloemperk [...]. De indeling van het Park volgde een eigen logica. De drie grote lanen mondden uit op het knooppunt gevormd door deze met bloemen beplante rotonde. Pas later, toen Anspach [burgemeester van 1863 tot 1879] 'bossen', speelpleinen en ontspanningsruimten wou creëren, kwam men met de theorie op de proppen dat het statige karakter van het Park moest worden bewaard, zonder bloemen of andere versieringen..."

p.81

"En beetje bij beetje verkondigt en verheldert Jules Buysens, zoals alle grote kunstenaars, zijn stelling door zijn eigen stijl te scheppen. [...] Hij houdt niet van makkelijke oplossingen, wat wil zeggen dat er bij hem geen plaats is voor de geranium en de begonia. Hij cultiveert, hij selecteert, hij verleent adellijke aarden aan de veldbloemen, aan de planten die Maeterlinck heeft opgehemeld en die Paul Fort in verzen heeft gegoten. Hij transformeert de ridderspoor, hij sublimmeert de nagelbloem, hij kroont de reseda tot keizerin. Hij roept de hulp in van de alpenbloemen, waarvan hij talloze variëteiten bij ons acclimatiseert, en hij kleurt villa's in een Helvetisch violet; en

dankzij hem kan de edelweiss, dit kostbare stukje biscuit in Saksisch blauw, in bloemperken haar wat geheimzinnige gratie tentoon spreiden..."

"Zij tweeën, samen met nog een aantal geniepigere exoten en planten met gekleurde bladeren aangeplant in de protserige mozaïeken die de fraaie boorden van de meeste grasperken thans ontsieren, hebben geleidelijk aan hun autochtone zusters verjaagd van de plekken die ze van oudsher met hun vriendelijke glimlach verblijdden."

p.83

"Sire, antwoordde Buysens, dode bomen worden nu eenmaal gerooid. De bomen die ik opnieuw heb aangeplant gedijen hier heel goed. Dat kan Zijne Majesteit niet zeggen van de bomen die Hij in zijn eigen park heeft aangeplant..."

"Doe zo voort, mijnheer, doe zo voort, als je een oorlogje wilt...! Blijf onze openbare promenades maar vernielen..."

"Men zal wellicht aanvoeren dat een jonge plataan niet onder de grote takken van de oude kan groeien en dat men heeft gekozen voor een boom in volle groei, met een aardkluit rond de wortels zoals dat nu gebruikelijk is. Dat deze iep hier is geplant lijkt me al even verwerpelijk als zou men in een gotische kathedraal een oude zuil in deze stijl vervangen door een Toscaanse. Heb ik geen gelijk en moeten we niet dringend ingrijpen? Niets in dit park is waardevoller dan deze prachtige krans van platanen."

p.84

"De Natuur maakt geen tuinen, net zomin als de mens Natuur maakt. De Natuur wordt gekenmerkt door de onbelemmerde strijd van de elementen; deze strijd vrij spel laten (in onze parken en tuinen) zou in een onaanvaardbare chaos uitmonden"

p.89

"mooi stukje platteland in het midden van de stad... de eigendom van alle Schaarbekenaars" werd."

p.92

"Het uitwerken en uitstippelen van de nieuwe werken in het openbare Josaphatpark, de plantsoenen, de squares, de lanen en de openbare pleinen van de gemeente."

"de plannen en de lijsten van planten en bomen bestemd voor de versiering van het park, de squares en de lanen moest overmaken."

p.94

"was geen enkele bloem te zien... geschikte plekken waren waar de aanleg van een perk met geraniums, bloemriet of andere zomerbloeiërs een feestelijke toets tussen de mooie heesterpartijen zou vormen."

p.103

"Grotten, rotsen in het park van Binche, grot, rotsen, waterval van de vijvers van Elsene, restauratie van de brug van het Ter Kamerenbos, grotten, rotsen, watervallen, waterbekkens in vormstenen aan de Maria-Louizasquare en de Ambiorixsquare in Brussel"

p.105

"Indien men zich inspireert op de beste modellen die men in de natuur kan vinden, kan men zelfs op een beperkte schaal overtuigende rotseffecten cre-

eren. Het materiële werk voor de vervaardiging van de rotsen vergt smaak en handigheid van de arbeiders. Met kleine rotsen worden grote rotsen gemaakt. Met wat ervaring en zorgzaamheid leert de arbeider de stukken in elkaar passen tot een homogeen geheel."

pp.106

"Iedereen kent de *gratsteen* of fistuleuze zandsteen die zo veel voorkomt in de regio van Brussel. Het zijn harde, witte siliciumafzettingen die onderaan de brusseliaanse laag voorkomen en zeer geleidelijk overgaan in de hoger gelegen glanzende zandsteen. Onderaan de afzetting is de fistuleuze zandsteen spoelvormig, zeer langgerekt, met regelmatige vorm. Hogerop zijn de stenen wegens hun veelheid aan elkaar geklonterd en vormen ze zeer onregelmatige blokken, voorzien van dikke punten en soms eigenaardige gaten."

"De natuur is zo goed nagebootst dat men amper kan geloven dat men voor een kunstwerk staat. De lange kloof in een van de zijden is een angstaanjagend zicht."

pp.106-107

"Deze merkwaardige concreties werden met diverse middelen nagebootst. Mijnheer Combaz, een bedreven rotsenmaker, zorgde eerst voor een stevige verankering met behulp van uit het gewelf uitstekende ijzeren stangen met een berekende lengte. Deze ijzeren stangen werden aan de punt samengevoegd zoals de hoeken van een piramide en overtrokken met ijzergaas, waartussen verschillende lagen vloeibare cement werd gepompt tot het geheel een homogeen blok vormde. Dit is een goede werkwijze, vooral dankzij het lichte gewicht van de stalactieten; indien ze zwaarder zouden zijn, zouden ze bij het vallen ernstige ongevallen kunnen veroorzaken. Het nadeel is echter dat de diverse draden en frames zichtbaar worden, wanneer stukken cement loskomen."

p.108

"Rotsen kunnen 'beschilderd' worden. Dit woord hoeft niet af te schrikken: het komt erop aan de stenen in een okerachtige of groenige kleur met diverse nuances te bepleisteren met de volgende producten. Met de hierna vermelde verhoudingen verkrijgt met een olijfgroene kleur: 1 kilo rookzwart of Antwerps zwart, 500 gram gele oker, 250 gram rode oker. Dit mengsel wordt aangebracht of geklopt met een dikke kwast of een fijne bezem. Om wat witte korrel toe te voegen, mengt men er wat Blanc de Meudon door; Veronesegroen levert groene vlekken op. Om deze stoffen te fixeren gebruikt men in water opgelost aluinsilicaat. Te felle kleuren worden afvlug door de vorst en de weersinvloeden verbleekt en opgelost, en de klimplanten die een gedeelte van de rotsen bedekken, verhullen binnenkort alle schoonheidsfoutjes."

p.109

Rotsen vormen een pittoresk element bij uitstek in de natuur. Zij kunnen het landschap een groots uitzicht geven, dikwijls met een unieke sublimiteit. Als stille getuigen van de stuiprekkingen van de aarde trekken zij ons aan en verbazen ze ons door hun onuitputtelijke variëteit van vormen, afmetingen en kleuren. [...]

Als ze niet sierlijk zijn, dan drukken hun lijnen toch beweging uit, het ongerepte, volume, ongenaakbaarheid, het onvoorziene. Elke artistieke ziel aanschouwt ze vol bewondering.

pp.117-118

"gemeentelijke onderneming", "voor elke burger een uitgebreid gamma van materiële voorzieningen te realiseren."

p.119

"Een coherent parkensysteem, naar het voorbeeld van een aantal trans-Atlantische verwezenlijkingen."

p.121

"...die garant staat voor de veiligheid van de kinderen en voor rust."

"Leef niet zonder horizon, woon ook in 'groene ruimten'"

"...wat toelaat om vrijwel non-stop de stad te doorkruisen."

"De nieuwe toegangswegen, daarin ligt in deze periode van explosieve expansie van de hoofdstad de kans voor Anderlecht."

p.125

"De groene poort van het perifere centrum".

p.134

"De nieuwe maatschappelijke zetel van Glaverbel moet een perfect instrument zijn / opgewaardeerd door de gekozen locatie / schitterend groen kader, gunstig voor de mens."

p.135

"mobielen in de vorm van grote glazen klokken [...] en allerlei vormen van amussante [...] en andere toepassingen van glas".

p.138

"...uit de aarde lijkt op te rijzen"; "...de indruk te wekken van een harmonie die niet bestaat".

p.146

"...het geheel het interessante architecturale complex 'Glaverbel' omkaderend, een gunstig voortek van de Brusselse agglomeratie."

"de demografische uitbreiding met het behoud van groene zones die [...] de schoonheid vormen van deze gebieden aan de rand van het Zoniënwoud"; "...de niet te vermijden noodzaak om in de hoogte te bouwen."

p.151

"Mijn eerste benadering van een tuin is nooit botanisch, maar zuiver abstract. Ik redeneer in termen van volumes, ritmes, texturen, kleurnuances. [...] Pas wanneer de compositie in evenwicht is en de structuur goed in elkaar steekt, wordt alles concreet. Het ontwerp wordt realiteit: dat kubistische volume wordt een gesnoeiide buxus of cyclische steen, die soepele vorm wordt een bebloemde liaan, die verticale lijn wordt een oprijzende taxus of minerale zuil, die wigvormige stippellijn op papier wordt sint-janskruid of gebouchardeerde steen, die puntige tekens worden citroenbomen of meidoorns, die wazige massa wordt grassen ..." [C. Rebold]

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Lesecque,
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes
en Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Paula Dumont en Julie Coppens

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Murielle Lesecque

AUTEURS/ REDACTIONELE

MEDEWERKING

Bruno Campanella,
Anne De Bardzki-Granon,
Odile De Bruyn, Yannik Devos,
Denis Diagre, Paula Dumont,
Eric Hennaut, Valentine Jedwab,
Roger Langohr, Catherine Leclercq,
Géry Leloutre, Isabelle Leroy,
Hubert Lionnez, Michel Louis,
Cristina Marchi, Elena Marinova,
Cristiano Nicosia,
Luc Teper, threetwoshoot,
Brigitte Vander Bruggen,
Ann Voets, Luc Vrijdaghs

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik
Tack, Ubiquis Belgium NV/SA.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en
de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

La Page sprl

ONTWERPER VAN DE MAQUETTE

The Crew communication sa

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN

ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt, Brigitte
Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Constantin Brodzki, Danielle Scherens

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke overheidsdienst
Brussel, CNN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
Afdeling TLSE – Tuin, landschap
en stedelijk ecosysteem,
ARA – Algemeen Rijksarchief
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSE – Documentatiecentrum van
Brussel Stedenbouw en Erfgoed
DML – Directie Monumenten
en Landschappen
GOB – Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
IWONL – Instituut tot Aanmoediging
van het Wetenschappelijk Onderzoek
in Nijverheid en Landbouw
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor
Kunst en Geschiedenis
SAB – Stadsarchief Brussel
ULB – Université Libre de Bruxelles

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2017/6860/016

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez
Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

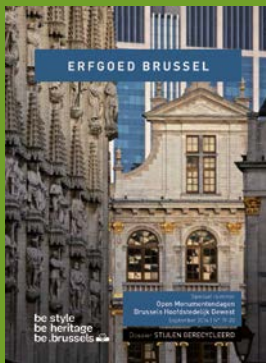
014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken
en kantoren

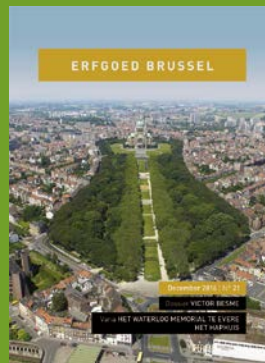
017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

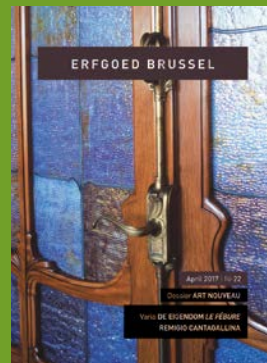
Laatste nummers

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

www.erfgoed.brussels

BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

20 €

ISBN 978-2-87584-144-5